

UDDANNELSE, ARBEJDE OG KVINDELIGHED I DANMARK 1965-1975

AF NING DE CONINCK-SMITH & SOFIE SKOVBAEK

Det er en kendt sag, at gifte kvinder i vid udstrækning rykkede ud af hjemmene og ind på det lønnede arbejdsmarked i løbet af 1960'erne og 1970'erne. Mindre bemærket er det måske, at kvinder i den samme periode var på vej til at uddanne sig på samme niveau og endog mere end mænd. Men hvordan forbandt kvindernes uddannelses- og erhvervsvalg sig med deres sundhed, herunder deres moderskab og seksualitet og den affektive modernisering af familien? Opstod der en ny kvindelighed i perioden? Afsættet for vores undersøgelse af kvinders uddannelses- og erhvervsvalg, som det formede sig i midten af 1960'erne og ca. ti år frem, er betænkninger, som blev udarbejdet i tilknytning til Kommissionen om Kvindernes Stilling i Samfundet, nedsat 1965. Vores studie er inspireret af den affektive vending inden for uddannelseshistorien, hvor vi ser uddannelse som mere end blot et valg af et fremtidigt erhverv, men også som et valg af kvindelighed. Derfor inddrager vi en række såkaldte affektive kilder, skrevet til og af kvinder, hvor kvindeliv, moderskab og seksualitet behandles og diskuteres.¹

INTRODUKTION

I 1965 nedsatte statsminister Jens Otto Krag en kommission, der skulle se nærmere på kvindernes stilling i samfundet. Kommissionen udsendte syv delbetænkninger, der omhandlede børnepasning, familie- og sundhedsforhold, kvinders uddannelse, arbejde og deltagelse i det offentlige liv, kvindelige tjenestemænd og ligestilling. En ottende betænkning om kvinders forhold i Grønland blev aldrig udgivet. Underudvalgene støttede sig til flere videnskabelige rapporter om psykologiske, biologiske og sociologiske kønsforskelle. Der var således tale om en stortilet kvindepolitisk initiativ, der var inspireret af lignende undersøgelser i USA og Sverige og foregrebet i mellemkrigsårenes befolkningskommission, bl.a. i be-

1 Forfatterne vil gerne takke Caroline Nyvang, Pernille Svare Nygaard og Slagelse Arkiverne for vigtige kommentarer og informationer. Ligeledes takkes Signild Vallgård, Tyge Krogh og Mogens Rüdiger samt de to anonyme fagfæller for deres bidrag til en forbedring af det oprindelige udkast.

tænkningerne om det gode moderskab og om kollektive løsninger på husmorens arbejde,² men som nu – i lyset af borgerrettigheds-, ungdoms- og kvindebevægelserne – foldede sig ud for alvor.

Den første delbetænkning satte fokus på kvindernes såkaldte uddannelsesproblemer og udkom i 1968.³ Det vidnede om den betydning, samtiden tillagde kvinders adgang til uddannelse. Tallene talte deres eget tydelige sprog om et kønskævt uddannelseslandskab, hvor kvinderne udgjorde majoriteten inden for omsorgs-, husholdnings- og læreruddannelserne, mens de var i mindretal på erhvervsuddannelserne, i gymnasiet og ikke mindst på de videregående uddannelser. Mens 2/3 af alle mænd havde en "egentlig erhvervsuddannelse", drejede det sig kun om 1/3 af kvinderne.⁴ Uddannelse var imidlertid en forudsætning for, at kvinderne selv kunne vælge erhverv og ikke ende med det tungeste og dårligst lønnede ufaglærte arbejde, stod der i betænkningen, og fordi "En god uddannelse giver det enkelte menneske større mulighed for at indrette sit liv efter sine egne ønsker."⁵ Derfor burde erhvervsvejledning, især over for pigerne, udbygges, der skulle gøres en særlig indsats for at få flere kvindelige lærlinge, og de højere uddannelser skulle trinopdeles. Derved ville kvindelige studerende få mulighed for at vende tilbage, når børnene var fra hånden. Flere kostskoler skulle give unge fra landet mulighed for at komme i gymnasiet. Der skulle etableres langt flere uddannelsesstilbud til ufaglærte kvinder, som ønskede arbejde inden for næringsmiddelindustrien eller pleje- og omsorgssektoren. Der cirkulerede også en idé om at sænke skolestarten til seks år, så pigerne kunne nå at gennemføre en uddannelse, inden de blev tidligt gift og eller gravide.⁶ Og så var der naturligvis spørgsmålet om udbygningen af vuggestuer og børnehaver, der trængte sig på.

Helt grundlæggende handlede det ifølge udvalgets medlemmer om kultur og om at komme "nedarvede forestillinger om ægteskab og forsørgelse til livs".⁷ Da tidens førende eksperter ikke kunne påvise, at der var en biologisk forskel på kvinder og mænds evner eller intelligens, måtte bolden spilles over til forældre, lærere og skolebogsforlagene, hvis publikationer emmede af klassiske forestillinger, om hvad drenge kunne og piger ikke kunne. Lærerne burde motivere deres kvindelige elever til "at blive lige så aktivt medlevende som drengene", og håndarbejde og sløjd skulle i de store klasser være valgfri og udgå blandt eksamensfagene. Forældrene skulle klædes bedre på til at hjælpe deres døtre med at træffe et

2 Brøndum 2012.

3 Betænkning 504 vedr. kvinders uddannelsesproblemer, idet følgende: Betænkning 504.

4 Betænkning 504: 59.

5 Betænkning 504: 60.

6 Betænkning 504: 6.

7 Betænkning 504: 59.

erhvervsvalg, der pegede fremad og ikke lukkede døre; de skulle holde sig fra at have forskellige forventninger til deres døtre og sønner og med at prioritere sønnernes uddannelse. De burde lære at forstå, at "kønnet ikke bestemmer arbejdsrollen".⁸

De skæve tal var måske ikke helt så overraskende. Ikke kun fordi nedarvede forestillinger gjorde sig gældende, men også fordi uddannelseslandskabet i udgangspunktet ikke var tiltænkt kvinder, der giftede sig tidligt og fik børn, mens de var i 20'erne. Det betød, at formel uddannelse ikke altid var den lige vej, men at ungdoms-, aften- og brevskoler, oplæring i privat regi (læs: ung pige i huset) eller korte erhvervsforberedende kurser spillede en betydelig rolle. Siden sin oprettelse i 1917 havde *Danmarks Brevskole* haft i omegnen af 45.000 elever, og "kyn-dige folk på området" hævdede, at de danske brevskoler underviste henved 30.000 postkassestudenter om året midt i 1950'erne. Kort efter besættelsen fulgte 7-8.000 med i DR's studiekredse, hvor grundbøgerne udkom i et oplag på 25.000. 30.000 skulle angiveligt have taget del i AOF's oplysningsaktiviteter.⁹

I *Becoming Modern: Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s* viste Birgitte Soland, hvordan mellemkrigsårenes unge kvinder ønskede at tage skæbnen i egen hånd, men blev fanget i ægteskabets bånd.¹⁰ Inspireret heraf vil vi undersøge, hvordan sagen stillede sig for efterkrigsårenes generationer af kvinder på et tidspunkt, hvor mellem halvdelen og 2/3 af alle voksne gifte kvinder var hjemmegående husmødre.¹¹ Efter en beskrivelse af kvinders uddannelsesveje ved indgangen til 1960'erne, set med kvindelige øjne, følger en introduktion til vores teoretiske og metodologiske greb. Vi gennemgår de vigtigste rapporter og tal vedr. kvinders uddannelse og erhvervsdeltagelse, inden vi vil se nærmere på kritikken af den gifte husmor og hendes ægtemand. Mellem linjerne ligger en antagelse om, at med uddannelse og udearbejde fulgte forestillinger om en ny kvindelighed. Det forklarer vores optagethed af de affektive komponenter, som valget indebar, herunder hvordan det satte sig i kroppen.

SNØRKLEDE UDDANNELSESVEJE

I flere indlæg, bl.a. i *Arbejdsgiveren* og *Kvinden og Samfundet*, med spektakulære overskrifter som "Den kvindelige reserve", "Jomfruofring" eller "Hvorfor bliver pigerne sorteper i vores uddannelsessystem?", malede Inger Nørgård (1923-

8 Betænkning 504: 86.

9 Otto, "Vi vil lære noget mere", *Samvirke* oktober (1), 1948: 3; anonym: "30.000 postkassestudenter", *Samvirke*, februar (1), 1957: 11; kønnet på deltagerne i disse aktiviteter er desværre ikke oplyst

10 Soland 2002.

11 Noordhoeek 1969: 55; *Kvindens-hvem-hvad* hvor 1965:54-55 opgjorde i 1965 tallet til 77 %.

De har fundet melodien, der blev væk

En hjemmearbejdende kvinde kan føle sig sjældig med fyrrer. Hiss hendes problem er en manglende uddannelse og dermed følgende job, kan der imidlertid rådes bod herpå. Sjællands Tidende har i en rundbordsamtale talt med erhvervsvejleder Inger Nørgaard, Slagelse, og 3 kvinder, der har gennemgået et nyt kontorkursus for voksne. De fortæller åbent om uddannelsen, angsten for pludselig at skulle ud blandt fremmede og for de krav, der ventede dem. Og de fortæller om deres store glæde ved at have gennemført kurset og over den personlige sikkerhed, de nu har fået.

Elisa Margrethe Sørensen, erhvervsleder i Jørgen Nergaard, Ernst Rasmussen og fru Hansen: Hvidblå er mange hjemmearbejdende husmødre, her er det Elise og søsteren og søsteren for at se i skolen med en anden skole og søsteren for det skole -- i dette tilfælde skolekole.

*Uddannelses-
mulighederne
er minimale*

I dag er vi kvinde i *Eryvrum* i sin bedste alder, som udsatse-
smæssighederne for voksne kvinder er minimale i provinsen. I
1987 arrangerede Arela-afdelingen i Njagole
et kursus for voksne kvinder, og i maj 1988 blev der afholdt 1 arbejds-
seminar. Det blev afholdt forskellige virksomhedsbesøg, og kvinderne
fik tilgængelig til at udføre symptomer med Eggenfellen. Men de
bange kvinder blev ikke berørt. Mulighederne var ik.

Erhvervslevere Inger Njagard var i foreningen interesseret i
oplysning og gennemførelse af voksne. Gennemførelse og op-
lysning af kvinder blev i dag. Der var en samarbejde med
Hendelsholen i Njagole fik startet det første konferencen. I
september begyndte 24 voksne konferencer. De var sætten af
den kendt til dag.

17 gennemførte

Hier følger fra, men i gennemførte kursus 1. april i år. De fleste af deltagerne var kvinder i fyrrene, heraf et par bedstemødre — tre mænd var også med. De interesserede kan ikke blot fra Hjelmsø, nogle kørte til de tre undervisningssteder. Vi gik om aften hen fra Rude Væj, Dalumse, Hildes, Rude og Korset.

Konene ved den afsluttende skuespil anser i Nordkystens

En husmoder kan føle sig "færdig med fyrr". Efter mange år som velforærgt hjemmearbejdende mor og husmor oplever kvinden, at børnene levrer sig fra forældrebåndet og kan klare sig selv. — Mens resten af familien har arbejde og interesser, trisser husmoderen måske rundt og har det lidt trist uden noget udenfor hjemmet, som hun kan optage hende. En kan ikke den fødte husmor, kan det gå ud over humøret, energien, selvhilfen og dermed hele familiens velbefindende. — Kvindens problem er en manglende uddannelse og dermed følgende job.

dende. — Kvindens problem er en manglende uddannelse og dermed følgende job.

negles vedkommende også arbejdet; i betragtning heraf synes det inuoverende, at så mange har gennemført.

Næstfærd. Det ville være fint, om Handels-
 skolen kunne udføre disse kurs-
 skoler, så man i løbet af to-tre år
 kunne tage Handelskassen på
 denne måde, fortsætter fru Hjem-
 sen og slår et slag for kontor-
 skoleforbedringer. Men mener, at
 f. eks. fire timers arbejde udfører
 hjemmet er tilpasset for kvinder i by-
 rene, så det ville hushjælpere
 og give en ofte meget tiltrængt
 selvtilfod.

Tekst af:

Tekst af:

Behov for kurser i socialt arbejde Kirsten Mikkelsen
Fotos:

Inger Nørgård slog mange slag i medierne for at forbedre de gifte kvinders uddannelsesmuligheder. Anledningen er her et af de populære kontorkurser for gifte kvinder. Sjællandske Tidende 17.5.1969 (Slagelse Arkiverne)

2000), erhvervsvejleder i Slagelse Kommune og medlem af Dansk Kvindesamfunds uddannelsesudvalg samt radikalt byrådsmedlem, et mørkt billede af unge pigers og gifte kvinders uddannelsesmuligheder.¹² De var i bedste fald snørklede og usammenhængende, mange uddannelser stillede krav om et år huset og havde alderskrav på 18 eller 21 år; det gjaldt f.eks. socialrådgiveruddannelsen. Det efterlod pigerne til kedsomhed og ufaglært arbejde, hvis ikke de forlovede sig, blev gravide og gift, inden de fyldte 20. Det var der en fjerdedel af brudene, der gjorde midt i 1960'erne ifølge den afsluttende betænkning om kvindernes stilling i samfundet,¹³ så hendes betragtninger var ikke hen i vejret.

12 Inger Nørgård, "Den kvindelige reserve", *Arbejdsgiveren* 1968, nr. 16: 26-28, "Hvorfor bliver pigerne sorteper i vores uddannelsessystem?", *Kvinden og Samfundet* 1969: 37-39, "Jomfruføring", *Kvinden og Samfundet* 1970: 37-38, 95, "Undervisningstilbud der fører kvinderne lige ind i båseselement", *Nyt fra Arbejdsdirektoratet* 1969 nr. 2: 6-8. Om kvindelighed og uddannelse se Nygaard 2025.

13 Betænkning 715: 5.

Skulle der ændres på disse forhold, måtte uddannelsessystemet gøres mere smidigt, kravet om husligt arbejde inden f.eks. opstart på børnehave- eller socialrådgiveruddannelsen skulle fjernes, for hvilken gavn havde unge piger af at være i huset, andet end at få "æren" ved varte rige folks børn op.¹⁴ I andre indlæg slog hun til lyd for etablering af en grunduddannelse inden for det sociale og sundhedsfaglige område, opdelt i blokke, der kunne kombineres med kvindernes forpligtigelser på hjemmefronten. Måske kunne man lade sig inspirere af Sverige, der havde oprettet forberedelseskurser til forskellige uddannelser.¹⁵ Hun satte også spot på de mange flaskehalse og manglende uddannelsespladser, der f.eks. betød, at den unge pige kunne søge en, to eller tre gange på børnehaveseminariet og alligevel ikke komme ind. Her kunne forstanderne nemlig ifølge Nørgård vælge og vrage, og de foretrak derfor unge med studentereksamen, hvilket de færreste forældre havde råd til at betale for deres døtre.¹⁶

Læringslysten fejlede ikke noget blandt kvinderne, kunne Nørgård berette. Et kontorkursus i Slagelse med plads til 25 deltagere havde 75 på venteliste.¹⁷ Hendes erfaringer kunne suppleres med en spørgeskemaundersøgelse, foretaget af Arbejdsformidlingen i København blandt de kvindelige deltagere i et 10, 15 eller 20 timers genoptræningskursus i kontorarbejde på den københavnske Købmandsskole. Næsten 80 % fik arbejde på kontor efterfølgende, mens 12 % fik andet arbejde. Et år senere arbejdede over halvdelen blandt de kvinder, som havde fået kontoransættelse. "Resultatet må siges at være overordentlig flot", fortalte erhvervsvejleder Ruth Damgaard, Arbejdsformidlingen i København, til *Arbejdsgiveren*. "Over halvdelen havde" ifølge hende, haft "en ret pauver skolegang", og mange af kvinderne havde været væk fra arbejdsmarkedet i mere end 10 år, nogle endda helt op til 20 år. På kurserne var kvinder blevet undervist i maskinskrivning, regning og handelskorrespondance på dansk med afsluttende prøver i flere fag. Ifølge Ruth Damgaard var den københavnske skole ikke alene om at udbyde kurser, det skete også på andre handelsskoler. Kvinder tilhørte med hendes ord "den glemte generation", som var gået ud af 7. klasse, men som nu ønskede "at være med, hvor der sker noget". De ville i kontakt med andre, dygtiggøre sig, lære noget "få papir på at de kan noget" osv. – og selvfølgelig se en lønudbetaling for udført arbejde. Tidligere skulle kvinderne "ud på arbejdsmarkedet", men i dag høres udtrykket "ind på arbejdsmarkedet". Denne lille sproglige nuance dækker

14 Nørgård, "Jomfruofring".

15 Nørgård, "Den kvindelige reserve", Nørgård, "Hvorfor bliver pigerne sorteper?".

16 Nørgård, "Jomfruofring".

17 Nørgård, "Sorteper".

for så vidt situationen for mange kvinder i dag. Arbejdsmarkedet er blevet attraktivt.”¹⁸

Inger Nørgårds skildring af et snørklet uddannelsessystem, hvor mange (måske) blev tabt undervejs, men hvor andre samlede bolden op senere i livet, havde i generationer været normalen, når det handlede om kvinders historiske vej til uddannelse. Private ansættelser som f.eks. husbestyrerinde eller privatlærerinde havde ført videre til formaliserede uddannelser på seminarier og universitet.¹⁹ Ser man på danske undersøgelser af f.eks. aftenskolens²⁰ eller erhvervsvejledningens historie,²¹ er køn ikke et tema, der er systematisk undersøgt. Der savnes også nærmere studier af f.eks. betydningen af husmoderforeningerne, radioens oplysnings-tjeneste eller landets mange brevkurser. Både ungdoms- og aftenskoler blev mere erhvervsrettede i løbet af 1950’erne. En revision af aftenskoleloven åbnede i 1960 for muligheden for at tage en teknisk forberedelseseksamen på aftenskole. Det hører imidlertid også med til fortællingen om kvinders uddannelsesproblemer, at i årene efter 2. Verdenskrig kom pigerne ganske hurtig i flertal i mellem-skolen og i realklasserne, og i slutningen af 1960’erne udgjorde de flertallet blandt de lærerstuderende. Lærereksamen var for de mange, hvad universitetet var for de få. Læringsambitionen var udbredt, og i 1972 forlængedes undervisningspligten til ni år – det skete på et tidspunkt, hvor stort set ingen gik ud af 7. klasse.²²

AFFEKTIVE VALG

I sine år som erhvervsvejleder stødte Inger Nørgård på kvinder, der havde mange timer om dagen til deres rådighed, da børnene ikke længere havde brug for dem 24 timer i døgnet, men som også havde oplevet, hvordan familien “nødigt så sin service nedskåret med en tødde.” Et første skridt havde kvinderne dog taget og tilmeldt sig et af Arbejdsdirektoratets orienteringskurser. Og fortsatte Nørgård: “De, der har medvirket ved disse kurser, har fået et meget levende indtryk af hele det komplicerede og *følelsesladede system af holdninger og adfærdsformer*, som de voksne kvinder nu forsøger at ændre på.”²³ Kvinderne traf således affektive og følelsesladede valg – og det var, hvis man skal tro Nørgaard, valg, der skulle kæmpes for – og som måske kostede dyrt. I det følgende vil vi undersøge de affektive

18 Gengivet i Poul Rudolf, “Stort behov for uddannelse af kvinder”, *Arbejdsgiveren* 1971, nr. 13: 28-29, citater 28; se også Ruth Damgaard, “Ind på arbejdsmarkedet”, *Femina*, 1970, nr. 11, 17. marts: 3.

19 Nygaard and de Coninck-Smith 2024.

20 Eigaard m.fl. 1987: 124, 139, 150 og 165.

21 Plant 2009.

22 Gjerløff m.fl. 2014: 339, Coninck-Smith m.fl. 2015: 15.

23 *Arbejdsgiveren* 1968, nr. 16: 26 og 27; vores understregninger.

valg, som knyttede sig til uddannelse og arbejde, og hvorvidt og på hvilke måder de bidrog til kvindelighedens forandring? Inspirationen er hentet i nyere international uddannelseshistorisk forskning, der har koblet sig på den såkaldte affektive vending og opfordret til empiriske undersøgelser af den rolle, som skole og uddannelse historisk har spillet i tilblivelsen af følelseskulturer, -normer og -fællesskaber, og hvordan mennesker har erfaret og navigeret i sammensatte og modstridende følelsesmæssige universer.²⁴

I vores undersøgelse anvender vi et dobbeltgreb: På den ene side tænker vi kvinders livsomstændigheder på tværs af forskellige kategorier: arbejde, uddannelse, (hus)moderskab, sundhed og seksualitet i en søgen efter de måder, hvorpå disse forbandt sig, men også konfliktede og derigennem rammesatte kvindeligheden. På den anden side har vi ladet os inspirere af Sara Ahmeds undersøgelser af, hvordan følelser som skam, had og afsky – men også kærlighed – aktivt indgår i tilblivelsen af sociale og kulturelle normer. Følelserne retter sig ikke nødvendigvis mod bestemte personer, men kan også være imaginære forestillinger. Det, som bevæger mennesker, er også det, som holder dem på plads. Følelserne klistrer til bestemte objekter, situationer eller individer og i nogle tilfælde med en kraft, så de ikke kan 'vaskes af'. Det gælder f.eks. immigranten, den farvede eller den homoseksuelle.²⁵

Som vi vil vise i det følgende, klistrede lag af negative følelser sig til den uuddannede husmor og til hendes uduelige ægtemand i betænkninger, rapporter, bøger og artikler fra 1960'erne. Direkte og indirekte blev husmoren italesat som et skræmmebillede i forhold til en ny norm om den udearbejdende og uuddannede gifte kvinde, hvis mand bidrog aktivt på hjemmefronten. Samtidig udfoldede der sig en personlig kamp i familien med at ændre på arbejdsdelingen. Det var nykvindelighed som norm og praksis,²⁶ der kom til udtryk i Inger Nørgårds gengivelse af sit møde med de kvindelige kursister. Eller det, som befandt sig på kanten af det semantiske og ikke nødvendigvis kunne udtrykkes med ord.²⁷ I det følgende behandler vi (nogle af) de affektive og skabende processer, forbundet med kvinders uddannelsesvalg og indtræden på arbejdsmarkedet. Fortolkningsrammen er bred og handler ikke kun om den ubetvivlelige samfundsmæssige vækst op igennem 1960'erne, der skabte efterspørgsel på kvindelige arbejdskraft i industri og velfærdsstat, men også om modernisering af kvinde- og familielivet i krydsfeltet mellem amerikanisering, rettighedsbevægelser, industrialisering og urbanisering.

24 Soares 2022: 537, se også Sobe 2012.

25 Ahmed 2004: 11.

26 Allender m.fl. 2021: 2.

27 Melissa m.fl. 2010: 161

Fremstillingen er baseret på et udvalg af artikler og læserbreve i *Billed-Bladet*, *Femina*, *Familie Journalen* og *Samvirke Classic*, pjecer og artikler om erhvervsvalg samt bogserierne *Kvindens-hvem-hvad-hvor* og *Hvad kan jeg blive?* fra perioden 1965-1975.²⁸ Vi har kategoriseret ugebladenes brevkasser, portrætterne af kvindelige rollemodeller, opskrifter, reklamer, artikler om familie og seksualitet som affektive, idet de italesatte følelser og personlige erfaringer, og enten var skrevet af kvinderne selv eller henvendte sig direkte til dem.²⁹ Vi inddrager desuden rapporter, udarbejdet af Socialforskningsinstituttet om kvinders helbred, familieliv, uddannelse og udearbejde. Talmaterialet fungerede i høj grad som kvindepolitisk argument.

EN REJSE IND I (NÆSTEN) UKENDT LAND

Da statsminister Jens Otto Krag i vinteren 1965 nedsatte Kommissionen vedr. Kvindernes Stilling i Samfundet og gjorde Edel Saunte (1904-1991), Københavns Kommunes første kvindelige borgmester, til forperson, begyndte en rejse ind i et næsten ukendt land. Der var nemlig kun ganske sparsom statistisk viden om kvinders liv; bl.a. var deres erhvervsfrekvens dårligt beskrevet, ligesom talmæssig viden om deres sundhed var spredt og fragmentarisk.³⁰ Det skulle de statistiske undersøgelser, som SFI udførte i tilknytning til kommissionens arbejde, råde bod på. Tallene viste, at inden for de sidste 50-60 år havde det gennemsnitlige kvindeliv ændret sig markant. Fra sene ægteskaber og mange børn til dets modsætning, tidlige ægteskaber og færre børn. For ægteskaber indgået i 1965 var $\frac{3}{4}$ af alle brude under 25 år, mens en fjerdedel var under 20 år.³¹ Hvor kvinder, der indgik ægteskab omkring 1. Verdenskrig, gennemsnitlig fik fire børn, fik de 30-40 år senere kun to børn.³² I mellemtiden var middellevetiden steget, primært fordi spædbørns- og børnedødelighed var faldet. Hvor middellevetiden 1901-05 var 56,2 år for kvinder, var den 74,5 år ved indgangen til 1960'erne. For mænd var de tilsvarende tal 52,9 år og 70,3 år.³³

Ikke nok med det, kvinderne, især de yngre, uddannede sig mere – om end i mindre grad end mændene. Hvor en tredjedel af alle kvinder havde en "egentlig erhvervsuddannelse", og halvdelen af mændene, så det noget anderledes ud for de

28 Ved indsamling af artikler og bøger har udgangspunktet været Høegh 1974 samt søgefunktionen til *Samvirke Classic*. *Billed-Bladet* januar-april 1965-1969; *Familiejournalen* januar-marts 1965, 1968, 1969, 1970 og 1975; *Femina* januar-marts 1965-1975, *Hvad kan jeg blive?* 1965-1975 (dog ikke 1968, 1970 og 1974), *Kvindens-hvem-hvad-hvor* 1965-1975.

29 Knudsen & Stage 2015: 7-8.

30 Noordhoeek 1969: 14; Betænkning 594: 1.

31 Betænkning 504: 5.

32 Betænkning 594: 45.

33 Betænkning 715: 15.

yngre generationer. Blandt de 20-29-årige havde omkring halvdelen af kvinderne – og to tredjedele blandt mændene – ifølge en stikprøveundersøgelse 1961-62 en uddannelse ud over folkeskolens syv år.³⁴ "Egentlig erhvervsuddannelse" omfattende "kurser af erhvervsmæssig betydning samt tillæring", hvilket kunne indebære, at "erhvervsuddannelsen i nogle tilfælde ville være yderst beskeden", som det blev formuleret i en note til undersøgelsen. Bemærkningen var dog mere end en fodnote værd, idet den pegede ind i det sammensatte uddannelseslandskab, der stod til rådighed for kvinder, sådan som også Inger Nørgård beskrev det.

Da kommissionen afgav sin endelige betænkning i 1974, var der med dens egne ord "sket store ændringer". Alligevel fastholdt man, at tallene fra begyndelsen af 1960'erne, der var resultat af en stikprøveundersøgelse i 1961-62 og offentliggjort i 1968, var lig med "i dag", altså midt i 1970'erne.³⁵ Det var efter alt at dømme positivt forkert, men det bidrog til at skabe en klangbund for grundtonen i betænkningen og kommissionens arbejde, nemlig at de nedarvede forestillinger om ægteskab og forsørgelse fortsat var én af de vigtigste barrierer for kvinders ret til ligeværd og ligeret. Med udbredelsen af svangerskabsforebyggende midler havde kvinderne fået bedre muligheder for at planlægge børnefødsler og udnytte deres nyvundne tid til at tage en uddannelse og være aktivt medbestemmende over deres egen tilværelse. Som det dog fremgik af den afsluttende betænkning, "det betyder ikke, at erkendelse af kvindernes ændrede situation er almindelig udbredt i samfundet."³⁶

På trods af fraværet af uddannelse var kvinderne at finde på det lønnede arbejdsmarkedet. En landsomfattende undersøgelse fra 1965 af gifte kvinder under 60 år viste, at 33 % var beskæftiget ved udearbejde, mens 14 % arbejdede som medhjælpende hustru i mandens virksomhed (primært i landbruget). Omkring halvdelen havde deltidsarbejde (ikke over 30 timer om ugen).³⁷ Når statistikerne kiggede tilbage i historien, var de mest sammenlignelige tal fra 1911, 1921 og 1930. Dengang havde erhvervsprocenten ligget på næsten det samme. Tallene var beregnet ud fra folketællingerne, hvor man også kunne konstatere, "at langt de fleste af disse (arbejdende) kvinder tilhørte arbejderklassen". Da man to år senere foretog en egentlig beskæftigelsesundersøgelse, kunne man påvise, at omfanget af kvindeligt erhvervsarbejde var væsentlig mere omfattende, end det fremgik af folketællingerne.³⁸ På tællingsdagen i 1967 havde næsten 60 % af de ikke-gifte kvinder arbejde, mens tallet for de gifte var lige under halvdelen. Mellem 1960 og

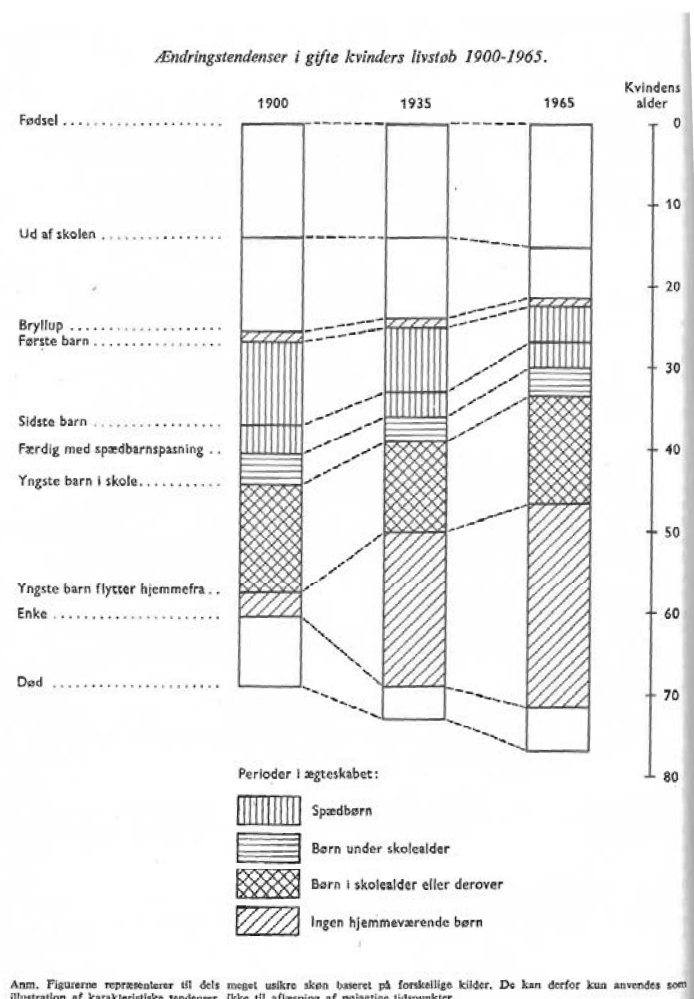
³⁴ Betænkning 504: 5.

³⁵ Betænkning 715: 30.

³⁶ Betænkning 715: 30.

³⁷ Noordhoeek 1969: 15 og 114.

³⁸ Noordhoeek 1969: 12 og 14.

Grafen taler næsten for sig selv. Kvinders livsforløb var vendt på hovedet i løbet af 65 år. Der var kortere tid til at være ung og ugift og længere tid til at være voksen uden børn og enke. Betænkning nr. 715, vedr. kvindernes stilling i samfundet, 1974, s. 16

1967 var kvindernes deltagelse i erhvervslivet øget med 36 % i kontrast til mændenes fire %. Den store tilvækst blandt de erhvervsaktive danskere skyldtes således helt overvejende kvindernes indtog på det lønnede arbejdsmarked, hvor omkring en tredjedel arbejdede på deltidsbasis.³⁹

Ud over at husmoren tabte terræn,⁴⁰ var antallet af husassistenter, herunder unge piger i huset, blevet formindsket med næsten 40 % mellem 1960 og 1967

³⁹ Danmarks Statistik 1968: 230 og 231.

⁴⁰ Kun 36 % i stikprøveundersøgelsen fra 1961-62 beskrev sig som husmødre uden planer om senere indtræden på arbejdsmarkedet. Flertallet tilhørte socialgruppe 1 og 2. Noordhoeek 1969: 56; Kvindens-hvem-hvad-hvor 1965:54-55 opgjorde i 1965 tallet til 77 %.

(fra ca. 86.000 til 52.000) og udgjorde nu omkring 1 % af befolkningen. De øvrige kvinder var enten ansat som funktionærer i det offentlige, i sundhedssektoren eller som lærere, på kontor eller i handel – eller de arbejdede i industrien, hvor især nærings- og nydelsesindustrien og tekstilindustrien var store kvindearbejdspladser. Disse kvinder var næsten alle ufaglærte, og det gjaldt også for de mange inden for rengøring, der var det absolut største kvindelige erhverv.⁴¹ Disse markante stigninger til trods var der ifølge Underudvalget vedr. kvinders uddannelsesproblemer plads til mange flere, især gifte kvinder på det danske arbejdsmarked. Fordi kvinderne blev gift tidligt og relativt hurtigt havde fået børnene fra hånden, var antallet af produktive år blevet flere, og de kunne med lige så god ret bruges på arbejdsmarkedet som i familien, eller med kommissionens egne ord: “der er sket en udvikling i retning af, at ægteskab indgås tidligere, der fødes relativt færre børn, og med forøgelsen af levetiden *kan* en kvinde – selv om hun påtager sig de traditionelle moderpligter – forvente endnu at have et langt spand af år, hvori hun kan gøre en indsats på arbejdsmarkedet, efter at have fået børnene fra hånden.”⁴²

Den hjemmeløbende husmor, hvis primære opgave var omsorg for mand og børn, var tydeligvis ikke længere et uantastet samfundsmæssigt ideal. Det var dog ikke kun husmoren, som blev udskammet. Også hendes ægtemand kom en tur i den offentlige vridemaskine.

HUSMOREN OG HENDES ÆGTEMAND

Fire kvinder går på en snedækket vej omkring nytår 1968. De har støvletter og vinterfrakker på og ser smilende ind i kameraet. De har én ting til fælles: De er alene med deres børn, fraskilt fra faderen – til deres store lettelse. Bortset fra det økonomiske, hvor kvinden uden uddannelse har det værst, mens kvinden med uddannelse, som også arbejdede, mens hun var gift, har det bedst. Det fremgik af artiklen, at der kunne være flere årsager til skilsmisse: Hustruen tog sit gode tøj og gik, han gik sin vej, uden at hun havde set det komme, eller ægtefællerne havde været enige om at blive sammen, til at børnene var blevet store. “Jeg har ikke fortrudt et øjeblik, at jeg blev skilt”, fortalte én af kvinderne til *Billed-Bladets* udsendte rapporter, mens en anden kun savnede sin ægtefælle, når hun var til forældremøder og i øvrigt var af den formening, at mange gifte kvinder misundte de fraskilte deres frihed. Og dog, for ægteskabet kunne opleves som en (dårlig) vane, sagde en anden. Var man fraskilt, var det, som der var en usynlig kridtstreg omkring en. Skammen over at være fraskilt var svær at overkomme, særligt for den

41 Danmarks Statistik 1968: 223-224.

42 Betænkning 504: 5, understregning i teksten.

Tekstilindustrien beskæftigede mange kvinder, som syerskerne på virksomheden WIKI i Ikast. Fra en beskeden begyndelse i 1954 ekspanderede virksomheden i takt med den stigende velfærd. I begyndelsen af 1970'erne producerede man ifølge Herning Folkeblad omkring en halv million badedragter om året, og var konstant på jagt efter 10-20 flere medarbejdere. Fotografiet er fra 1957. Lokalhistorisk arkiv i Herning

ene blandt kvinderne, der nu måtte erkende, at det var hendes "gammeldags indstilling til husmoderens og moderens opgave", der nok havde kostet hende ægteskabet.

Herefter måtte det stå lysende klart for læserne, at ægteskabet ikke kunne betragtes som en livsforsikring, og at det, som den hidkaldte ekspert i skilsmisser, amtsfuldmægtig, cand.jur. Henrik Andrup fra Ribe, formulerede det, var nødvendigt, at kvinder ikke kun plejede deres ydre, men også deres uddannelse, mens de var gift. Her burde de sætte hårdt mod hårdt, og de ville opleve, at deres mænd respekterede dem mere og tilmed fandt dem mere "attråværdige."⁴³ Det kunne dog også blive for meget med alt det arbejde og uddannelse. I en anden artikel om kvindelige rollemodeller – fire kvinder, der havde oprettet eget rejsebureau – blev det tydeligt markeret, at de både var smarte, kønne og selvstændige erhvervsdri-

⁴³ Billed-Bladet 1968, nr. 3, s. 11-13, citat s. 12. Se også *Femina* 1969, nr. 8, 25. februar: 20-21.

vende.⁴⁴ Om Danmarks anden kvindelige departementschef, Gudrun Refslund Thomsen (1915-2001), hed det, at hun var saglig, men også "lykkelig som hustru og mor."⁴⁵ Det var altså ikke alle kvinder, der var "forgræmmede og pille afhængige", som Inger Nørgård formulerede det i et af sine mange indspark i debatten om kvinders erhvervsmuligheder.⁴⁶ Ifølge en *Gallup-undersøgelse* fra 1963 var hver tredje husmor fristet til at tage arbejde uden for hjemmet, under nogle bestemte betingelser. Det handlede ikke om de urimelige sambeskatningsregler, der lagde hustruens indkomst oveni mandens og tildelte ham hustru- og forsørgerfradrag.⁴⁷ Det drejede sig derimod om børnepasning og afstand til arbejdet og muligheden for at komme på deltid og få efteruddannelse.⁴⁸

At gifte kvinder langt fra stortrivedes, var ellers et indtryk man kunne få af den rapport, som i 1971 blev offentliggjort om kvinders sundhedsproblemer. Meget af talmaterialet gik år tilbage, f.eks. til begyndelsen af 1950'erne, hvilket kommissionen også beklagede. Alligevel blev den læst og anvendt som et tidsbillede af kvindernes helbredstilstand. Det fremgik, at kvinderne gennemgående havde en højere sygelighed, oftere gik til lægen, blev oftere indlagt på sygehus – primært pga. de såkaldte "kvindesygdomme" – end mænd, at de udgjorde hovedparten af patienterne på landets psykiatriske afdelinger, og at det især var hjemmegående husmødre, som led af dårlige nerver. En mini-undersøgelse af københavnske patienter, som i årene 1946-48 opsøgte deres praktiserende læge, viste, at det især var tandsygdomme, fodlidelser, fedme, dårlige fødder, åreknuder og slidte nerver, som fik folk til lægen. På nær tandsygdommene, som mænd og kvinder var fælles om, var kvinderne i overtal, hvad de andre sygdomme angik. I tillæg led de af kronisk forstoppelse, blodmangel, hæmorider, fibromer på livmoderen og problemer i forbindelse med overgangsalderen. En anden undersøgelse, som gik tilbage til begyndelsen af 1950'erne, viste, at dobbelt så mange kvinder som mænd tog sove medicin, og at forbruget voksede med alderen. Alligevel steg middellevetiden for kvinder, mens den var stagneret for mænd. Den var nu oppe på 74,5 år for kvinder mod 70,3 år for mænd.⁴⁹

Særligt spørgsmålet om de dårlige nerver optog udvalget bag betænkningen om kvinders sundhed. Gruppen kunne opdeles i "de udkørte", som var at finde blandt de heltidsarbejdende kvinder, mens den største gruppe syge fandtes

44 *Billed-Bladet* 1968, nr. 11, 15.3.: 18-19.

45 *Billed-Bladet* 1967, nr. 9: 3.3: 12.

46 Inger Nørgård, "Den kvindelige reserve", *Arbejdsgiveren* 1968 nr. 16: 26-28.

47 Ravn 2005.

48 Gallup 1953, "Kvindens stilling i samfundet", danmarkshistorien.dk. Se også Noordhoeek 1969: 19.

49 Betænkning 594: 10, 30 og 33.

blandt hjemmearbejdende. "Der synes i det hele taget at være tegn på et betydeligt antal husmødre med moderate og alvorlige psykiske insufficienssymptomer, personlige konflikter angives at spille den største rolle for husmødrenes subjektive almentilstand, en større betydning end både alder, børnetal eller boligforhold."⁵⁰ En mere nuanceret konklusion kunne læses i SFI-rapporten *Gifte kvinder i familie og erhverv*, hvor det i bind 2, der handlede om kvindernes trivsel konkluderedes, at det især var de udearbejdende kvinder med en "traditionel holdning" til husmoderrollen, som trivedes dårligst, mens de hjemmegående husmødre, som ingen problemer havde med at leve i en "patriarkalsk familietype" og de udearbejdende kvinder, der havde en moderne indstilling til arbejdsdelingen i hjemmet, trivedes bedst.⁵¹

Optagetheden af de mange nedslidte kvinder var ikke ny. Med mødrehjælpsloven fra 1939 blev den sociale støtte til enlige mødre udvidet til også at omfatte gifte kvinder.⁵² I 1942 etableredes Danske Kvinders Samfundstjeneste med det formål at aflaste "vanskeligt stillede hjem", hvor moderen f.eks. var kommet på sygehuset, eller der var alvorligt syge børn. I 1949 blev ordningen udvidet til at omfatte alle hjem; familien skulle dog indstilles af egen læge, og der betaltes i forhold til indkomst og antallet af børn. Inden 1. april 1968 skulle alle kommuner have en lignende ordning – en slags forløber for hjemmehjælpen – eller gå sammen om det. Det tog tre måneder at uddanne sig til husmoderafløser, "et job for alle huslige kvinder", som det hed i en artikel i *Samvirke* 1955.⁵³

Brevkasseredaktørerne var ikke i tvivl, svaret til den ensomme, ulykkelige husmor, der i bogstavelig forstand følte sig som "40 fed og færdig", hvis hun ikke allerede som 30-årig eller endnu yngre havde fået børnene fra hånden, var: Få Dem et arbejde og/eller en uddannelse.⁵⁴ Men hvilke uddannelser og hvilket arbejde? Alle kunne ikke blive modedesignere, stewardesser eller rejsebureauere, som de kvinder, læserne af *Billed-Bladet* eller *Femina* mødte i bladens spalter, men hvad kunne de så blive? Det satte en hel hær af erhvervsvejledere, folketingspolitikere og eksperter sig for at udrede.

NYE ERHVERVS- OG UDDANNELSESMULIGHEDER FOR KVINDER

"Kvinder har muligheder på arbejdsmarkedet som ingensinde før", fortalte familieminister Camma Larsen-Ledet (1915-91) i et foredrag de ansatte på arbejdsanvisningskontorerne i København og Frederiksberg i 1969. Den kvindelige ar-

⁵⁰ Betænkning 594: 61.

⁵¹ Noordhoeek & Smith 1972: 52-53.

⁵² Andersen 2003.

⁵³ *Samvirke* november (2), 1955: 22, samme maj (1) 1964: 20 (læserbrev).

⁵⁴ *Femina* 1968, nr. 3, 16.3.: 21 ("Forsummer den hjemmegående husmoder?").

Uddeler i Vejgård Brugsforening, Christian Poulsen med syv ansatte. Alle mænd. 1920-1930. Aalborg Stadsarkiv.

bejdsstyrke havde gennemgået en fem- og sekstobling siden 1930'erne, fortsatte hun, og den teknologiske udvikling havde mindsket forskellene på kvinde- og mandefag. Rigtig mange kvinder trak imidlertid rundt med kæmpestore mindre-værds komplekser, fordi de ingen uddannelse havde, og derfor så hun frem mod en ny lov, der ville forbedre muligheden for at oprette korte arbejdsintroducerende kurser for kvinder. Der lå flere ting mellem linjerne, som en slags forudsætninger, nemlig at det "traditionelle familiemønster" flyttede sig, og at der blev skruet op for antallet af vuggestue- og børnehavepladser. Fabrikbørnehaver havde haft deres tid, nu skulle institutionerne og indkøbsmulighederne placeres i nærhed af familiernes bopæl. "... hvis kvinderne let kan komme fra de store boligkarreer i nærheden af arbejdspladsen, og hvis de kan gøre deres indkøb forholdsvis bekvemt, så kan kvinderne meget lettere nå at klare det, de skal, når de også har arbejde uden for hjemmet," som ministeren formulerede det. Det ville ikke blive let at realisere, forudså Larsen-Ledet, men kvinderne ville ikke undvære den sikkerhed, som det gav at have arbejde; kontakten til andre var "netop den medicin, hun har brug for" – for at undgå at nerverne slår klik, må man formode.⁵⁵

⁵⁵ Camma Larsen-Ledet, "Kvinderne har chancer på arbejdsmarkedet som indensinde før", *Nyt fra Arbejdsdirektoratet* 1967 nr. 3: 16-22.

Ministeren pegede endvidere på, at arbejdsmarkedet var under forandring, mænd forlod butik og kontor, og ind rykkede kvinderne; mange fag, som f.eks. guldsmede- eller kokkefaget, burde ifølge ministeren tiltrække kvinder. Andre samtidige undersøgelser pegede dog på, at kvinderne ville noget andet. Fra Roskilde lød meldingen i 1963, at kvinderne helst ville arbejde på kontor, mens fabrik, forretning og rengøring kom i anden række. Langt de fleste ønskede at arbejde deltid, altså 30 timer om ugen eller mindre.⁵⁶ Lignende toner lød der fra Bornholm. Her havde amts-arbejdsanvisningskontoret udsendt spørgeskemaer til ca. 12.000 hjemmearbejdende kvinder og opnået en besvarelsesprocent på over 70 %.⁵⁷ Det viste sig, at hovedparten af kvinderne ønskede at arbejde inden for beklædningsindustrien, mens et mindre antal havde kig på kontorfaget, kantine eller daginstitutioner. Langt den største del ønskede sig halvdagsarbejde, men "Det er kontorets opfattelse, at såfremt et konkret arbejdstilbud om heldagsbeskæftigelse kom frem, ville der sikker være mange kvinder med ønske om halvdagsarbejde, som ikke ville være uvillige til at tage heldagsarbejde."⁵⁸ Roskildeundersøgelsen nævnte ikke noget om børnepasning, men på Bornholm var det en forudsætning for halvdelen af kvinderne, at de kunne få deres børn passede. En undersøgelse fra Dansk Børnehaveråd af forholdene i flere københavnske forstadskommuner viste, at den mest udbredte form for pasning bestod i, at barnet passede sig selv, var i dagpleje hos fremmede, eller det blev passet i hjemmet af ældre søskende eller familie. Kun 21 af de 155 børn, som var omfattet af undersøgelsen, gik i børnehave, mens seks var i vuggestue.⁵⁹

Kvinderne skulle dog videre, og stod det til håndbøgerne i erhvervsvejledning var der mange fag, der egnede sig specifikt for kvinder, fordi de her kunne udleve deres særlige kvindelige kompetencer, som fingersnilde og ordentlighed, f.eks. som teknisk tegner eller porcelænsmalere og anvende deres erfaringer fra omsorgsarbejdet i familien som indretningsarkitekter husmoderafløsere, socialrådgivere, børnehavelærerinder, tandtekniker, fodterapeut eller plejehjemsassistenter.⁶⁰

56 Kristen Hesselager, "Husmødre i arbejde", *Uddannelse og Erhverv* 1963: 14-17.

57 I Roskilde svarede kun 125 ud af de 4.000 gifte kvinder, som havde modtaget spørgeskemaet. I Roskilde havde man fulgt op med interview med hver enkelt kvinde, som havde returneret skemaet.

58 Bornholms Amtsarbejdsanvisningskontor, "2102 hjemmearbejdende kvinder ønsker beskæftigelse på Bornholm", november 1966: 10. Svarprocenten var over 70.

59 Ellen Nielsen, "Erhvervsarbejdende kvinders børnepasningsproblemer", *Dansk børnehaveråd* 1964: 419-421.

60 Philip 1960, Hedemann 1962; se også artikelserie om drømmejobbet i *Femina* 1967 nr. 8: 24-25 (fotomodel), nr. 9: 26-27 (stewardesse), nr. 10: 20-21 (journalist), nr. 11: 20-21 (designer) og nr. 12: 20-21 (lægesekretær).

Lige så afgørende var det, at kvinderne ikke gik på kompromis med deres kvindelighed. Det fremgik af et oversat foredrag af udviklingspsykologen Esther M. Westervelt (1914-75), Columbia University, der var trykt som bilag til kommissionens afsluttende betænkning fra 1974. I sit foredrag, der havde været holdt for politikere og erhvervsvejledere fra syv delstater, pointerede hun bl.a., at det var vigtigt at pigerne forstod, at fordi de kunne udføre et hvilket som helst arbejde, som også mænd kunne udføre, kunne de ikke gøre det på nøjagtig samme måde. Forskellen var "en del af kvindens bidrag". Kvinder måtte ikke fornægte deres kvindelighed, men hævde dens sociale værdi.⁶¹ "Ikke efterabe maskulinitet, men demonstrere maskulinitetens utilstrækkelighed". Der var dog en vis pirret nysgerrighed at spore efter andre måder at forvalte sin kvindelighed på, i hvert fald i *Billed-Bladet*, som i marts 1973 bragte en historie – over to numre – om to kvinder, der havde forelsket sig i hinanden og efterfølgende var blevet ringforlovet.⁶²

Kvinderne på begge sider af bordet havde således en mening om, hvilket arbejde kvinder kunne udføre. Eksperterne slog til lyd for erhverv, hvor kvinders iboende ordenssans, moderlighed og fingersnilde kunne finde anvendelse, og kvinderne ønskede sig – ud over deltid og børnepasning – arbejde på kontor eller i omsorgs- og socialsektoren. Tilsammen tegnede der sig et nyt kønsopdelt arbejdsmarked, betinget af fremkomsten af ny teknologi, der i nogen grad satte det fysisk tunge arbejde til vægs og ikke mindst den hastigt voksende velfærdsstat.

AT LEVE MED DOBBELTARBEJDET OG DE UDUelige ÆGTEMÆND

Kritikken af husmødrene omfattede andet end deres dårlige nerver. Mere indirekte var den i *Samvirke*, når spørgsmålet om, hvorfor danske husmødre ikke med fryd kastede sig over konserver eller dybfrost, blev rejst, og alle de gode argumenter kom på banen, lige fra sundhed til tidsbesparelse.⁶³ Konserver kunne ligefrem beskrives som et industrielt kunststykke, eller som det hed i en artikel *Samvirke*, direkte henvendt til forbrugeren: "Vidste De, at fra de friske, modne grøntsager høstes til de ligger i dåser eller i Danefrost-pakninger, er der i normal produktion kun gået fire timer? Det er et eksempel på industriel storproduktions fantastiske effektivitet, når den er rationel planlagt og højtudviklede maskiner gør arbejdet."⁶⁴ Til husmoderdage, organiseret af FDB, gik kvinderne i 1950'erne hjem med en lang række fif til, hvordan maden kunne tilrettes hurtigt og effektivt. Der var oplæg om den amerikanske husmor, som verdens mest forkælede af slagsen, og der

61 Betænkning 504: 85

62 *Billed-Bladet* 8. og 14. marts 1973.

63 *Samvirke* februar (1) 1946: 14-15, marts (2) 1958: 28, maj (1) 1957.

64 *Samvirke* september (2) 1968: 20.

Vaskemaskinen var alle kvinders drøm, og langt fra alle kvinderne havde adgang til en sådan. En undersøgelse foretaget af SFI i slutningen af 1960'erne viste, at en tredjedel af de udearbejdende og en fjerdedel af husmødrene og en femte del af de medhjælpende hustruer, som især boede på landet, ikke havde adgang til egen vaskemaskine. 1/3 del af alle kvinderne fik vasket tøjet på vaskeri, mens ca. 10 procent benyttede sig af et tidens nye påfund, møntvaskeriet. Udstilling af Vølund vaskemaskiner i Ålborg-hallen i 1965. Aalborg Stadsarkiv.

var demonstration af "hjemmets tekniske maskiner".⁶⁵ Ugebladene vrimlede med annoncer for det nyeste komfur eller røremaskine. Boede man nær en større by, var de jævnligt tilbagevendende udstillinger henvendt til kvindens verden en messe værd. Her præsenteredes kvinderne for den amerikanske drøm af et køkken – nu med køleskab – og i det hele taget for en livsstil, hvor madlavning og børnepasning kunne rationaliseres og gik let som en leg.⁶⁶

⁶⁵ Samvirke, november (1) 1959: 2.

⁶⁶ Vyff 2011, Nyvang 2011.

At sylte og bage var ikke længere i kridthuset; det var snarere et udtryk for, hvor umoderne en husmor man var, også selvom det fortsat var mange bageopskrifter i *Samvirke*. Så det overraskede næppe, at det første spørgsmål, som SFI stillede til landets husmødre i den store undersøgelse om familie og udarbejde fra 1970, drejede sig om, hvor hyppigt de bagte og syltede. Det gjorde de i stor stil og i store mængder, uanset de var udearbejdende, hjemmegående eller medhjælpende hustruer i landbruget. Helt op imod $\frac{3}{4}$ af kvinderne på landet havde syltet mere end 20 kg frugt og grønt og fyldt mere end 30 glas inden for det sidste år. For de hjemmearbejdende var tallet lidt under halvdelen og for de, som gik på arbejde lidt over en tredjedel. Når det kom til bagning, bagte 58 % af alle kvinderne mindst én gang ugentligt. Uanset om de arbejdede ude eller hjemme, smurte de mandens madpakke og lavede stort set al maden selv uden brug af konserver eller dybfrost. "Forretter, suppe og grøntsager indgår forholdsvis sjældent i den danske middagsmad", skrev forskerne, og fortsatte: "I langt de fleste tilfælde består middagsmaden tilsyneladende af en kød- eller fiskeret, kartofler og eventuelt en efterret. Det er også klart, at gifte kvinder ikke er særlig tilbøjelige til at anvende dybfrost, konserver o.l. eller til at købe maden færdiglavet."⁶⁷

Det var dog ikke kritik alt sammen. Enkelte tog husmoren i forsvar, særligt i tidsskriftet *Folkevirke* med henvisning til, at kvinder var "privilegerede fra Skaberen's hånd", i og med de fik lov til at sætte børn i verden og opdrage og vejlede dem i at bygge fremtiden op. Selve demokratiets kerne stod på spil, hvis hjemmet opløstes, skrev husmor og tidligere børnehavelærerinde Karen Albrethsen i bladet i 1963.⁶⁸

Brevkasserne efterlod dog læseren med det indtryk, at dette privilegium var til at overse. Frustrationer og vrede på ægtemand og svigermor, mindreværdskomplekser i forhold til krop og sind var at finde her, og flere læserbreve fra unge piger, der havde sex med ældre gifte mænd, eller fra unge gifte koner, der var kommet uforberedte ind i ægteskabet (ofte pga. graviditet), og hvis mænd nu enten var dem utro eller havde vendt dem ryggen. "Han er ikke den mest stormende elsker",⁶⁹ skrev én, mens en anden havde hævnnet utroskab ved selv at gå i byen. Atter andre fortalte om, hvordan de var forelskede i deres søsters mand eller havde oplevet, at svogeren havde gjort voldsomme tilnærmelser. Og så var der en mor, der havde indledt et forhold til en af sin søns venner. Var det forkert, spurgte hun skuespillerinden Lulu Ziegler (1903-73), bestyreren af brevkassen i *Femina*, gør jeg ham fortræd? Hvortil denne svarede, tværtimod, "han bliver en mand og

⁶⁷ Noordhoeek & Smith 1970, s. 9, 8 og 6 (citater).

⁶⁸ *Folkevirke* 1963: 22-24, se også *Helse* 1960: 36-37 ("Kvindens naturlige plads er i hjemmet").

⁶⁹ *Femina* 1969, nr. 8, 25.2.: 20-21.

menneske gennem en sådan oplevelse.”⁷⁰ Den unge kvinde på 17 år, der havde måtte kæmpe sig fri af sin svoger, blev anbefalet ikke at sige det til nogen, flytte langt væk og få sig en uddannelse eller et arbejde.⁷¹

Angsten for at blive gravid omtaltes ofte i læserbrevene, mens aborter blev beskrevet som noget vedkommende ”havde fået ordnet” (illegalt formentlig). Frigiditet var et tema, der kunne få mænd til at gribe pen og papir. Jeg kan ikke længere få mig selv til at slå for det, skrev en mand, der nu sov på divanen, fordi hans hustru angiveligt ikke ønskede seksuelt samvær med ham. I tilgift måtte han selv vaske og stryge sine skjorter og lægge de to børn på 7 og 9 år i seng. Svaret var: Se at få Deres kone ud på arbejdsmarkedet eller som minimum til lægen.⁷² Svaret til kvinden, hvis mand ikke var den mest stormende elsker, var, at hun måtte se at komme væk hjemmefra ”Deres mand vil måske få sin erotiske interesse igen, hvis han får et selvstændigt menneske ved sin side, og ikke bare en udslidt barnefrøken... Skynd dem, inden De mister den sidste rest af Deres egen personlighed.”⁷³ De udvalgte læserbreve ekkoede de konklusioner, som lægen Kirsten Auken (1913-68) var nået frem til, da hun i 1940’erne undersøgte unge kvinders seksuelle adfærd. Mange af kvinderne kunne dengang have ønsket sig ”mere kyndig vejledning” end den, de havde fået fra kammerater eller ved at se dyrene parre sig. 50 % af de graviditeter, som forekom i materialet, var uønskede. I ca. 10 % af tilfældene havde kvinderne selv – stort set uden held – forsøgt at afbryde svangerskabet, bl.a. ved indtagelse af store doser kininpiller eller udskylning med sæbevand. Kvinderne fortalte om at leve i seksuelt utilfredsstillende ægteskaber, hvor skilsmisse ikke kom på tale, for ”jeg holder jo alligevel af ham” og ”det seksuelle interesserer mig ikke.”⁷⁴

20 år senere var skilsmisse ikke helt så utænkelig. Meningerne var dog delte. Forfatterinden Tove Ditlevsen (1917-76) rådede f.eks. en kvinde, hvis mand var ond ved hendes søn fra et tidligere forhold, til fortsat at ”Gå i seng med ham, ellers hævner han sig”. ”De vil være elendigt stillet ved skilsmisse”, og drengen vidste jo godt, at han ikke var hans far.⁷⁵ En anden kvinde, der havde set sig sur på svigermor og sin mand, fordi ingen af dem ville støtte, at børnene fik en bedre uddannelse, end de voksne selv havde fået, blev opfordret til at skrue op for det erotiske, som var ”det eneste felt, hvor man kan slå svigermor af marken på.”⁷⁶ Andre fik

70 *Femina* 1970, nr. 13, 31.3.: 21.

71 *Femina* 1968, nr. 10, 5.3.: 22.

72 *Femina* 1968, nr. 8, 20.2.: 22-23.

73 *Femina* 1969, nr. 8, 25.2.: 20-21.

74 Auken 1953: 107-109, 249, 256, 309-310.

75 *Familiejournalen* 1965, januar, nr. 1: 3.

76 *Familiejournalen* 1965, nr. 12, 23.3: 3.

dog at vide, at skilsmisse måske kunne være en idé, selvom det ville blive hårdt at stå alene med tre børn, "men De har det jo også trist nu", som Ditlevsen skrev til en kvinde i 1968.⁷⁷ Ved indgangen til 1970'erne var meningerne ikke helt så delte. Nu blev kvinderne opfordret til at "sætte hårdt mod hårdt" og kræve, at deres mænd hjalp til på hjemmefronten,⁷⁸ kræve, at han holdt op med at drikke, og bestemt ikke vende tilbage til en mand, som kvinden ikke elskede, for "mænd er ikke altid helt u-undværlige".⁷⁹

Kvindernes skildringer af deres mænd, sådan som det kom til udtryk i brevene fra læserne, var således ikke just positive. De var drikfældige, utro, meget lidt opmærksomme og gik for sjældent i bad. De lavede intet, eller så lidt som muligt på hjemmefronten. Det kom også frem i SFI-undersøgelsen af familie og udearbejde, hvor det viste sig, at ægtemænd yderst sjældent bidrog til madlavning eller børnenepasning. De tog dog opvasken en gang imellem og gik ned med skraldespanden. Drejede det sig om småreparationer, var de derimod på banen. I halvdelen af familierne blev der lagt et månedligt budget, 40 % af kvinderne fik husholdningspenge, men hele 82 % fik ikke lommepenge, men måtte bede om penge til personligt behov. Det var far, der foreslog indkøb af en radio, mens mor talte for indkøb af et køleskab. Atter engang måtte forskerne spærre øjnene op, for "langt den største del af de kvinder, 86% svarer, at de er godt tilfredse med indflydelsen på økonomien", hvilket blev forklaret med "at man ikke er særlig tilbøjelig til at indrømme, at man er utilfreds".⁸⁰ Det hørte med i billedet, at i de familier, hvor hustruen havde udearbejde, var ægtefællen (minimalt) mere tilbøjelig til at bidrage til familiens hverdag, især med at lave morgenmad, ligesom han deltog i opvask, rengøring og sengeredning. Det skete også, at han lagde børnene i seng, gav dem mad og klædte dem på. Når det kom til deres opdragelse, bestemte begge ægtefæller lige meget i størstedelen af de adspurgte familier. I weekenderne var man på familiebesøg og eller gik tur. 9 % af de gifte kvinder var medlem af en idrætsforening, 10 % var medlem af en "kvindeforening". Det er ikke klart, hvilke foreninger det drejede sig om, men det er næppe utænkeligt at det især var tale om husmoderforeninger.⁸¹

Dobbeltarbejdet var blevet hverdag, og selvom skilsmissetallet tog et gevaldigt hop omkring 1970, var kvinderne overordnet set tilfredse.⁸² Det kom igen som en overraskelse for forskerne, som mente at forklare det med: "Dette kan uden tvivl

⁷⁷ *Familiejournalen* 1968, nr. 3, 16.8.: 3.

⁷⁸ *Femina* 1974, nr. 10, 4.3.: 13.

⁷⁹ *Femina* 1970, nr. 6, 10.2.: 9.

⁸⁰ Noordhoeek & Smith 1970: 10, 25, 27, 30-31, 32 (citat).

⁸¹ *Ibid.*: 34, 45, 49, 54-58.

⁸² Fra ca. 8.000 skilsmisser årligt til ca. 12.000, 60 år i tal, Danmarks Statistik 2008: 4.

tolkes derhen, at de allerfleste kvinder i høj grad accepterer deres kønsroller, og at de er tilfredse med den arbejdsdeling det medfører.” De hjemmearbejdende husmødre viste ikke tendens til lavere tilfredshed med mandens deltagelse i husholdningen på trods af hans minimale bidrag. Undersøgelsen konkluderede, at de mest moderne indstillede kvinder var de udearbejdende, målt på en skala 1-9, og det uanset, hvor de boede. Dog forholdt det sig således, at de københavnske kvinder var mere moderne end kvinderne i provinsbyerne, som igen var mere moderne end kvinderne på landet. ”De hjemmegående (altså husmødrene) var gennemgående lidt mere traditionelle end de medhjælpende hustruer.” Det betød bl.a. at de var enige i, hjemmet skulle være rent, når manden kom hjem træt hjem fra arbejde, eller at en mor helst skal være hjemme, når børnene kom fra skole.⁸³

DET BEVÆGER SIG, NÅR KVINDER GÅR

I løbet af tiåret 1965 til 1975 forandrede dansk kvindelighed sig markant som norm og praksis. Det var ikke en gnidningsfri og enkel proces, og forudsætningerne og forklaringerne var mange og tæt forbundne. Fra kritikken og udskamningen af den hjemmegående, gifte husmor og hendes dovne ægtemand til en læringslyst blandt kvinder, der søgte korte kurser på handelsskoler, tog et brevkursus, gik på aftenskole, valgte realeksamen frem for at gå ud af 7. klasse, droppede et år i huset til fordel for mellemlange uddannelser som lærer, eller nogle af de nye velfærdsstatslige uddannelser som socialrådgiver, lægesekretær, fritidspædagog, ergoterapeut eller husmoderafløser. Der var bud efter den kvindelige arbejdskraft fra velfærdsstat og industri, og kvinderne tog invitationen op. I hvilken udstrækning datidens borgerrettigheds-, kvinde- og ungdomsbevægelser bidrog til at mobilisere kvinderne, må stå som et åbent spørgsmål. Den hast, hvorved kvindelivet ændrede sig, kom bag på eksperter, statistikere, politikere og meningsdannere. Det bedste vidnesbyrd herom var, at det talmateriale, som Kommissionen vedr. Kvindernes Stilling i Samfundet fik indsamlet, blev næsten lige så hurtigt forældet, som blækket blev tørt.

Gifte kvinder burde uddanne sig mere og få et arbejde i stedet for at gå hjemme med dårlige nerver. Det var den bedste medicin, hævdede mange, der dog også påpegede, at et opgør med forældede og traditionelle kønsroller var en forudsætning for, at kvinder kunne opnå ligestilling og ligeret med mænd. Kønnen burde hverken bestemme uddannelse eller arbejde, skrev medlemmerne af Kommissionen vedr. kvindernes uddannelsesproblemer i deres betænkning fra 1968. Det forholdt sig imidlertid næsten modsat. De mange nye uddannelsesmuligheder lå i forlængelse af kvinders følelses-, omsorgs- og opdragelsesarbejde, eller deres

⁸³ Noordhoeek & Smith 1970: 46, 64 (citater), 65.

emotional labour, som sociologen Arlie Hochschild ville have beskrevet det.⁸⁴ Det var i tråd med samtidens optaget af, at nok skulle kvinder ud af hjemmet i deres egen og i samfundets interesse, men det skulle ikke blive på bekostning af kvindeligheden. Uanset nye uddannelsesmuligheder for kvinder forblev arbejdsmarkedet stærkt kønsopdelt. Husmoren forsvandt ikke, da de gifte kvinder bevægede sig ud på arbejdsmarkedet; hun blev i stedet dobbeltarbejdende. Det var ikke nødvendigvis intenderet fra politisk side, men sådan blev det. Kønnen var ikke til at slippe af med som styrende kategori.

Uddannelse var ikke bare uddannelse; det handlede også om liv, krop og seksualitet, sådan som det blev tydeligt i vores affektive kildemateriale. Kvinderne kom ikke bare ud på arbejdsmarkedet, og det var ikke kun ønskerne om flere penge, køleskab, radio og bil, der trak. Det var også drømmen eller valget af et andet kvindeliv, muliggjort af arbejde og uddannelse og bedre adgang til prævention. Kommissionen vedrørende kvindernes uddannelsesproblemer understregede igen og igen, at der måtte sættes ind over for "de nedarvede forestillinger om forsørgelse og ægteskab", hvor kvinder blev giftet bort, mens mænd tog et aktivt valg og giftede sig.⁸⁵ Det budskab førte til utallige affektive kampe på hjemmefronten med ægtemænd og børn, der forventede at blive vartet op, og til en udskamning af husmoren, der syltede og bagte og nægtede at ty til konserver og dybfrost, og som var tilfreds med tingenes tilstand. Samtidig blev konturerne af en ny kvindelighed synlige, hvor kvinderne fik ret til egen krop, uddannelse, arbejds- og familieliv. Det betød dog ikke et farvel til familien med sin klassiske heteroseksuelle arbejdsdeling. Den overlevede på bedste beskub i kraft af kvindernes deltids- og dobbeltarbejde.

SUMMARY

In 1965, the Danish Prime Minister Jens Otto Krag set up a women's commission inspired by Swedish and American models. It was tasked with investigating women's education, participation in the labour market, health and participation in society in order to get more women into the paid labour force. The Commission's first report from 1968 was about women's so-called educational problems. The conclusion was that women were generally undereducated compared to men. Something needed to be done about this, by parents, schools, society and women themselves. Our study of women's educational and occupational choices as they were shaped in the mid-1960s and about ten years later is inspired by the affective turn in the field of history. This means that we see education as more than just a choice of a

84 Hochschild 2020.

85 Betænkning 504: 60.

future profession, but also – and to a large extent – as a choice of femininity. It is well-known that married women largely moved out of the home and into the paid labour market during the 1960s and 1970s. What is less well known is that during the same period they were on their way to educating themselves at the same level and even more than men. But how did women's educational and professional choices relate to their health, including their motherhood and sexuality and the affective modernisation of the family? Did a new femininity emerge during this period? These questions have not previously been asked in a Danish educational history context. We begin with a brief introduction to the educational landscape, seen from a gender perspective and to our theoretical and methodological approach, inspired by the gender theorist Sara Ahmed. This is followed by a review of the most important reports and figures on women's education, health and labour force participation. Finally, we take a closer look at the criticism of the married housewife and her husband and the ideas that contemporaries and women themselves had about their future. Between the lines, there is an assumption that with education came a choice of femininity. This explains our preoccupation with the affective components of the choice, including how it was embodied. Our study is based on a selection of affective sources, written by and for women.

Lars Peter Neve for Ning

Ning de Coninck-Smith er dr.phil. og professor i uddannelseshistorie på Danmarks institut for pædagogik og uddannelse (DPU), Aarhus Universitet. Hun er leder af projektet "Kvindernes universitet, Aarhus Universitet 1929-2000", finansieret af en NOVA-bevilling under Aarhus Universitets Forskningsfond. Foruden denne artikel har hun bidraget til projektet med to andre artikler: "Female Friendship in the World of Higher Learning: The Entangled Lives of Grethe Hjort/Greta Hort (1903-1967) and Julie Moscheles (1892-1956)" i *Nordic Journal of Educational History* (2024) og "Telling stories differently" i antologien *Knowledge Actors: Revisiting Agency in the History of Knowledge* (2023)

privat for Sofie

Sofie Skovbæk er uddannet etnolog og anvendt kulturanalytiker fra Københavns Universitet 2024. Hun har været ansat som videnskabelig assistent i projektet "Kvindernes universitet, Aarhus Universitet 1929-2000".

PERIODICA

- *Billed-Bladet* 1965-69
- *Familie Journalen* 1965, 1968, 1969, 1970 og 1975
- *Femina* 1965-75
- *Hvad kan jeg blive?* 1965-75
- *Kvindens-hvem-hvad-hvor* 1965-75
- *Samvirke*

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

- Ahmed, Sara (2004). *The Cultural Politics of Emotions*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Allender, Tim, & Stephanie Spencer (red.) (2021). *"Femininity" and the History of Women's Education: Shifting the Frame*. London: Palgrave Macmillan.
- Andersen, Mie (2003). *Mødrehjælpen 1945 til 1976: en undersøgelse af de danske mødrehjælpsinstitutioners sociale hjælpeforanstaltninger med særligt henblik på uddannelseshjælp til enlige mødre*. Speciale, Københavns Universitet.
- Auken, Kirsten (1953). *Undersøgelser over unge kvinders seksuelle adfærd*. Kbh.: Rosenkilde og Bagger.
- *Betænkning vedrørende kvinders sundhedsforhold*. Betænkning nr. 594. Kbh.: Statens Trykningskontor 1971.
- *Betænkning vedrørende kvinders uddannelsesproblemer*. Betænkning nr. 504. Kbh.: Statens Trykningskontor 1968.
- *Betænkning vedrørende kvindernes stilling i samfundet*. Betænkning 715. Kbh.: Statens Trykningskontor, 1974
- Brøndum, Nina Liv (2012). "Det gode moderskab – et biopolitisk perspektiv på dansk moderskabspolitik i 1930'erne". I: *Kvinder, Køn & Forskning* 2012:4, s. 30-38.
- Coninck-Smith, Ning de m.fl. (2015). *Da skolen blev alles: Tiden efter 1970*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Danmarks Statistik (1968). *Statistiske efterretninger* 15, 1968. Kbh.: Danmarks Statistik.
- Danmarks Statistik (2008). *60 år i tal – Danmark siden 2. Verdenskrig*. Kbh.: Danmarks Statistik.
- Eigaard, Søren m.fl. (1987). *Aftenskolens historie i Danmark: folkeoplysning i 200 år*. Dansk Folkeoplysnings Samråd.
- Gjerløff, Anne Katrine m.fl. (2014). *Da skolen blev sin egen. 1920-1970*. Aarhus Aarhus Universitetsforlag.
- Gregg, Melissa, & Gregory J. Seigworth (2010). *The Affect Theory Reader*. Duke University Press.
- Hedemann, Carry (1962). *Pigernes erhvervsvalg*. Kbh.: Munksgaard.
- Hochschild, Arlie Russell (2020). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. University of California Press.
- Høegh, Bente (1974). *Litteratur udgivet i Danmark 1960-73 om kvindens stilling i samfundet og kønsroller*. Kbh.: Danmarks Biblioteksskole.
- Knudsen, Britta Timm, & Carsten Stage (2015). *Affective Methodologies: Developing Cultural Research Strategies for the Study of Affect*. Palgrave Macmillan UK.
- Noordhoek, Johs. A. & Yrsa Smith (1970). *Familie og udearbejde*. Kbh.: Socialforskningsinstituttet.
- Noordhoek, Johs. A. & Yrsa Smith (1972). *Giftede kvinder i familie og erhverv. Bind II, Udearbejde og familie*. Kbh.: Socialforskningsinstituttet, 1972
- Noordhoek, Johs. A. (1969). *Giftede kvinder i familie og erhverv. Bind I. Deltagelse i erhvervslivet*. Kbh.: Socialforskningsinstituttet.

- Nygaard, Pernille Svare & Ning de Coninck-Smith (2024). "Crossing Borders. Women and higher learning in a Nordic Perspective. Introduction". I: *Nordic Journal of the History of Education* 11:2, s. 1-8.
- Nygaard, Pernille Svare (2025). *Professional Women at Aarhus University 1938-1968: Following Archival Trails of Women who pursued Higher Learning within Nursing and Home Economics*, Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2025.
- Nyvang, Caroline (2011). "A l'américain – amerikansk mad i danske kogebøger 1945-70". I: Dorthe Gert Simonsen og Iben Vyff (red), *Amerika og det gode liv 1950-70*, s. 145-154. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Philip, Grethe (1960). *Piger i erhverv*. Kbh.: Gyldendal.
- Plant, Peter (2009). *Fæste. Dansk uddannelses- og erhvervsvejledning 1886-2009*. SE Vejledningsbibliotek.
- Ravn, Anna-Birte (2005). "Hverken lighed eller anerkendelse? Kvinder, mænd og skattelovgivning i Danmark". I: *Kvinder Køn & Forskning* 2005, december, s. 42-55.
- Soares, Claudia (2023). "Emotions, Senses, Experience and the History of Education". I: *History of Education (Tavistock)* 52:2-3, 2023, s. 516-38.
- Sobe, Noah W. (2012). "Researching Emotion and Affect in the History of Education". I: *History of Education (Tavistock)* 41:5, s. 689-95.
- Soland, Birgitte (2002). *Becoming Modern Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*. Princeton University Press.
- Vyff, Iben (2011). "Hvilke amerikanske drømmekøkkener? Forhandlinger af USA i dansk køkkenkultur 1950'erne og 1960'erne". I: Dorthe Gert Simonsen og Iben Vyff (red), *Amerika og det gode liv 1950-70*, s. 119-44. Odense: Syddansk Universitetsforlag.